

Միջայել Սարտիրոսյան
Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Հայկ Գրիգորյան

ԼԵՀԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՀԱՄԱՍԼԱՎՈՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՒՌԱՍՏԱՆՈՒՄ
19-րդ դարի 60-ական թվականների սկզբներին

19-րդ դարում Ռուսական կայսրության տարածքը շարունակում էր ընդարձակվել: Նոր տարածքների նվաճմանը զուգահեռ՝ Ռուսական կայսրությունն արագորեն ինտեգրում էր դրանք¹: Այդ գործընթացում Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնող ժողովուրդները զրկվում էին ոչ միայն վարչական ինքնավար իրավունքներից, այլև խաթարվում էր նրանց մշակութային զարգացումը: Բացառություն էին կազմում միայն Ֆինլանդիան և որոշ չափով Լեհաստանը:

Ռուսաստանում համասլավոնականության գաղափարախոսության ամրապլնդման համար Ղրիմի պատերազմից հետո հիմք հանդիսացավ 1858 և 1868 թթ. Մոսկվայի և Պետերբուրգի սլավոնական բարեգործական կոմիտեների ստեղծումը, որոնք վայելում էին պետական աջակցություն²: Այս կազմակերպությունները կարևոր դեր էին խաղում Ռուսաստանում սլավոնական միության գաղափարները տարածելու համար: Եթե նախկինում սլավոնական համերաշխության և միասնության գաղափարները համակարգված չէին, ապա այժմ դրանք ուղղորդվում էին մեկ կենտրոնից:

1867 թ. Ռուսաստանի Բնագիտության սիրահարների ընկերությունը կազմակերպեց Համառուսաստանյան ազգագրական ցուցահանդես և միաժամանակ հրավիրվեց սլավոնական ժողովուրդների համագումար, որը կառավարության անմիջական հովանավորության ներքո էր անցկացվում³:

Այս համագումարը մեծ ոգևորություն էր առաջացրել ռուսական հասարակական-քաղաքական որոշակի շրջանակներում, իսկ Պետերբուրգի բնակիչները բավական ջերմ ընդունեցին պատվիրակներին⁴: Համագումարին հրավիրվեցին նաև սլավոնական ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, հանգամանք, որն առաջացրեց ավստրիական իշխանությունների զայրույթը: Ռուսական կառավարությունը մեղադրվեց Ավստրիայում և Թուրքիայում ապրող սլավոն ժողովուրդներին իրենց դեմ տրամադրելու մեջ: Ավստրիան փորձեց ռուսական իշխանություններին հակակշռել նմանատիպ միջոցառման անցկացմամբ Գալիցիայում: Անցկացման վայրը պատահական չէր ընտրվել: Հենց Գալիցիայում կազմակերպվելիք հավաքով Ավստրիան Ռուսաստանին սպառնում էր լեհական հարցով⁵:

Պետերբուրգի համագումարին ի նշան բողոքի լեհերը չմասնակցեցին, որոնց հիշողության մեջ դեռ թարմ էր 1863-64 թթ. ապստամբության դաժան ճնշումը:

Մինչ համագումարի կայանալը ռուսաց հասարակությունում արդեն լայնորեն տարածված էին համասլավոնականության գաղափարները, որոնք դրսևորվում էին և՛ ծայրահեղ, և՛ չափավոր տեսակետներով: Ցարական կառավարությունն ամեն ինչ անում էր, որ սլավոնական ժողովուրդները միավորվեն իր հովանու ներքո, և ռուսաց լեզուն սլավոնական բոլոր ժողովուրդների համար դառնա միավորիչ գործոն: Դեռ 1864 թ. համասլավոն ակադեմիկոս Վ. Ի. Լամանսկին ասում էր, որ ռուսաց լեզուն սլավոնական ութ բարբառներից միակն է, որը կարող է ստիպել մնացած բարբառներին ձերբազատվել կախյալ վիճակից¹: Լամանսկին այստեղ նկատի ունեցրեց գերմանացման և մաջարացման երևույթները:

Բնականաբար, սլավոնական մնացած ժողովուրդները այս միտքը չէին կարող ընդունել: Նրանք մտավախություն ունեին, որ գործընթացն անմիջական ոտնձգություն է իրենց մշակութային և քաղաքական ինքնուրույնության նկատմամբ: Չեխ պատմաբան և քաղաքական գործիչ Ֆ. Պալացկին շատ ճիշտ է նկատում, որ ոչ մի ազգ «չի լքի իր լեզուն» և չի դառնա «ռուսական հպատակ»²:

Փաստորեն, ռուսական կողմի բոլոր փորձերը՝ միավորել սլավոնական ժողովուրդներին մեկ գրական լեզվի հովանու ներքո, տապալվեցին: Սա, այսպես կոչված, համասլավոնականության «գրական» բաղադրիչն էր:

Գոյություն ուներ նաև այս գաղափարախոսության «քաղաքական» բաղադրիչը: Ն. Յա. Դանիլսկին մշակեց պատմամշակութային զարգացման հայեցակարգ, համաձայն որի Ռուսաստանին ի սկզբանե տրված է եղել լինել ռոմանո-գերմանական քաղաքակրթության հակառակորդը: «Եվրոպան,- գրում է Դանիլսկին,- չի ընդունում մեզ, որպես իրենը: Նա Ռուսաստանին և սլավոններին դիտում է որպես օտար, դրա հետ միասին չի կարողանում ծառայեցնել իրեն, որից կունենա իր շահը»: Նա գտնում է, որ Ռուսաստանն այնքան մեծ է, հզոր, որ պետք է դառնա եվրոպական ընդհանուր քաղաքակրթության բաղադրիչներից մեկը³:

Դանիլսկու հետ համամիտ չէր պատմաբան Ս. Մ. Սոլովյովը, որը գտնում էր, որ Ռուսաստանը եվրոպական պետություն է, որը Պյոտր Առաջինի ժամանակներից առաջանալով դեպի ծովերը՝ դարձավ ժամանակակից եվրոպայի անբաժան մասը: Ավելին, այդ առաջխաղացումը ուրվագծեց ժամանակակից եվրոպան և Ասիան, որոնց հազարամյա հակամարտությունն էլ դարձավ սլավոնների համար այնքան կարևոր Արևելյան հարցի բովանդակությունը⁴:

Ընդհանուր առմամբ ինչպես Ղրիմի պատերազմի ժամանակ, այնպես էլ այժմ Ռուսաստանի համասլավոնական գաղափարախոսությունը մնում է սլավոն եղբայր ժողովուրդների ազատագրման հարցը: Դանիլսկին գտնում էր, որ Ռուսաստանը պետք է ստեղծի Համասլավոնական դաշնություն: Այս միտքը դեռ Ղրիմի պատերազմի ժամանակ առաջ էր քաշել Ա. Գերցենը⁵: Սակայն ի տարբերություն վերջինիս, Դանիլսկին ստեղծվելիք դաշնությունը չէր տեսնում միայն հավատակից ու ազգակից ժողովուրդների միավորմամբ մեկ պետության մեջ, այլ ավելի առաջ գնալով՝

¹ St'u Дякин В. С., Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.), СПб. 1998, с. 15:
² St'u Никитин С. А., Славянские комитеты в России в 1858-1876 гг., М. 1960., с. 31:
³ St'u Государственный архив Российской Федерации (шунուհեսու ԳԱՐՓ), Ф. 109 с/а, он. 4 а, д. 413:
⁴ St'u ԳԱՐՓ, Ф. 109 с/а, он. 4 а, д. 413. л. 2:
⁵ St'u Никитин С. А., նշվ. աշխ. էջ. 172:

¹ St'u Ламанский В. А., Национальности итальянская и славянская в литературном, политическом отношении., Отечественные записки, М. 1864., № 11, с. 185:
² Пынин А. Н., Панславизм в прошлом и настоящем, «Вестник Европы», 1878., № 12, с., 777.
³ St'u Данилевский Н. Я., Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому, М. 2003., с. 386:
⁴ St'u Соловьев С. М., История падения Польши. Восточный вопрос. М. 2003., с. 307:
⁵ St'u Герцен А. И., Собрание сочинений и писем., под. ред. М. Лемке, т. 8, с. 56:

հունգարներին նույնպես դիտում էր այդ միավորման մեջ՝ ասելով, որ նրանք պետք է ծուլվեն համասլավոնական աշխարհում: Իսկ նոր միության մայրաքաղաք պետք է դառնար Կոստանդնուպոլիսը: Այն ուղղափառության կենտրոնն էր, և նրա ռազմավարական ու տնտեսական դիրքը շատ հարմար էր¹: Այստեղ պետք է նկատենք, որ համասլավոնական գաղափարախոսության մեջ արդեն ընդգծվում են բռնության տարրեր, քանի որ ծրագրվում էր իրենց ենթարկել և ծուլել ոչ ազգակից ժողովուրդներ:

Փիլիսոփա և դիվանագետ Կ. Ն. Լեոնտևը, որը նույնպես համասլավոնական գաղափարախոսության կրող էր, Դանիլևսկու հետ այս հարցում համամիտ չէր: Ըստ նրա հնարավոր չէր քաղաքականապես կիրառելի դարձնել սլավոնական դաշնության գաղափարը, քանի որ սլավոնները գերմանացիների նման չեն կարող միավորվել, «սակայն քաղաքական համասլավոնականության հետ պետք է հաշվի նստեն բոլորը. ավստրիացիները, թուրքերը, գերմանացիները և մենք, քանի որ միայն իր գոյության փաստով ներառում է համանվիրակական անհասկանալի իրականության այն սուր (հզոր) քայլը, որ բոլորը անվանում են ժողովրդավարական առաջընթաց»²: Փաստորեն մի կողմից դեմ լինելով եվրոպական սահմանադրականությանը³, մյուս կողմից՝ Լեոնտևը փորձում էր համահունչ քայլել եվրոպայի հետ հանուն գաղափարի իրականացման:

Համասլավոնական գաղափարներով տարված էր նաև Մ. Բակունինը, որը 1862 թ. «Ռուս, լեհ և բոլոր սլավոն բարեկամներին» ուղղված նամակում կոչ է անում հեղափոխության և ստեղծել համասլավոնական դաշնային կառավարման համակարգ՝ առանց թագավորի⁴:

Սակայն համասլավոնականության գաղափարախոսները գտնում էին, որ մինչև ռոմանա-գերմանական քաղաքակրթության հետ պայքարի մեջ մտնելը պետք է լուծել մի շատ կարևոր հարց, որը խանգարում էր հենց երկրի ներսում սլավոններին միավորվելու. դա Լեհական հարցն էր:

Լեհական հարցի արմատները ձգվում էին մինչև Ռեչ Պոսպոլիտայի բաժանման ժամանակները: 1830-1831 թթ. ապստամբությամբ լեհերը ցանկանում էին թոթափել ռուսական տիրապետությունը: Այս ապստամբության պարտության հետևանքով լեհ քաղաքական վտարանդիները ստվարացան Արևմուտքում և բուռն գործունեություն ծավալեցին ցարական կառավարության դեմ: Լեհ վտարանդիները ստեղծեցին տարաբնույթ կազմակերպություններ, որոնց հովանավորում էին անգլիական և ֆրանսիական կառավարությունները⁵:

Լեհական հարցը նորից սրվեց Ռուսական կայսրությունում Ալեքսանդր Երկրորդի կառավարման տարիներին: Ռուսաց նոր ցարը 1856 թ. մայիսին մեկնեց Վարշավա, ելույթ ունեցավ տեղի քաղաքապետարանում և խոստացավ ներում շնորհել 1830-1831 թթ. ապստամբության մասնակիցներին: Միաժամանակ զգուշացրեց, որ հարկ եղած դեպքում կարող է ավելի խիստ պատժել: Լեհական քաղաքականությունում Ալեքսանդր Երկրորդը գնաց զիջումների, ավելին, նա անգամ թույլատրեց աքսորից վերադարձածներին անցնել պետական ծառայության: 1858 թ. Լեհաստանում սկսե-

ցին գործել 1815 թ. սահմանադրության մի շարք հոդվածներ¹: Այս փոփոխությունները որոշակի աշխուժություն առաջացրին լեհական հասարակական-քաղաքական կյանքում, սակայն լեհ ժողովուրդը, մինևույն է, առաջնորդվում էր իր ազգային-ազատագրական գաղափարներով:

1860-62 թթ. Լեհաստանում իրադրությունն ավելի սրվեց և 1863 թ. հունվարի 10-ի լույս 11-ի գիշերը լեհերը դիմեցին զինված ապստամբության, որը նպատակ ուներ հասնել Լեհաստանի լիակատար անկախության: Ապստամբության ընթացքը և պատմությունը մեր ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս է, այդ իսկ պատճառով չենք անդրադառնում մանրամասներին:

1861 թ. լեհական ազատագրական շարժման վերելքի հետ կապված, ռուսական հասարակության մեջ թեժ քննարկումներ սկսվեցին Լեհաստանի ապագայի վերաբերյալ: Ռուսական կայսրությունում լեհական հարցն այնքան մտահոգիչ էր, որ իր սրությամբ հավասարազոր էր գյուղացիական հարցին²:

1863 թ. լեհական ապստամբությունը ռուսաց հասարակությունում առաջացրեց տարաբնույթ կարծիքներ: Անգամ առաջադիմական հայացքների տեր բազմաթիվ գործիչներ գտնում էին, որ Լեհաստանը Ռուսական կայսրության անբաժանելի մասն է կազմում և հետևաբար անկախության իրավունք չունի: Այդ էր պատճառը, որ Լեհական ապստամբության նկատմամբ ռուս հասարակության վերաբերմունքը մեծ-մասամբ բացասական էր: Իհարկե, կային գործիչներ, որոնք իրենց համակրանքն էին հայտնում լեհ ժողովրդի արդար պայքարի հանդեպ և քննադատում էին ռուսական կառավարության պատժիչ գործողությունները Լեհաստանում:

Լեհական հարցում սլավոնաֆիլները մինչև ապստամբությունը ավելի հանդուրժող էին և իրենց գնահատականներում՝ ավելի մեղմ: Նրանք ռուս-լեհական հակամարտության մեջ տեսնում էին ռուսական և եվրոպական աշխարհների հակադրությունը: Սակայն, միաժամանակ, գտնում էին, որ հարցը ներսլավոնական բնույթ ունի: 1861 թ. Ի. Ս. Ակսակովը Լեհաստանի անկախացման կողմնակից էր: Նա առաջարկում էր Լեհաստանից դուրս բերել ռուսական զորքերը: Սակայն Լեհաստանի անկախությունը չպետք է լիներ ի հաշիվ բելոռուսական և ուկրաինական հողերի: Արդեն ապստամբության ժամանակ Ի. Ակսակովի հայացքներում նկատվում է փոփոխություն: Նա պահանջում էր, որ ապստամբությունը արագ ճնշվի, հակառակ դեպքում այն կթափանցի Ռուսաստան: Այսպես, Ի. Ակսակովի կողմից հրատարակվող «День» թերթը դարձավ ռուսական մեծապետական գաղափարների քարոզչության կարևոր խոսափող: Լուսավորության նախարար Գոլովինին Երրորդ բաժանմունքի պետ իշխան Դոլգորուկովին գրած նամակում ասում էր, որ սլավոնաֆիլների «День» թերթը լեհական հարցում դարձել է կառավարության ամուր հենարանը³:

Ապստամբության տարիներին լույս տեսավ ռուս պատմաբան Ս. Մ. Սոլովյովի «Լեհաստանի անկման պատմությունը» աշխատությունը: Հեղինակի տեսակետը լեհական հարցի լուծման գործում ոչնչով չէր տարբերվում պաշտոնական տեսանկյունից: Ըստ նրա Արևելյան Եվրոպայում Լեհաստանը կաթոլիկ քաղաքակրթության հենարանն է և նրա նպատակն էր տարածել «լատինականությունը»: Լեհ հոգևորականությունն էլ իր գործունեությունը ուղղում էր ռուսաց ուղղափառ եկեղեցու դեմ: Լե-

¹ St'u Данилевский Н. Я., ցվ. աշխ. էջ. 360:

² Леонтьев К. Н., Восток, Россия и Славянство., М. 1996., с. 235.

³ St'u Леонтьев К. Н., Дипломатические донесения, письма, записки, отчеты (1865-1872). М. 2003., с. 461:

⁴ St'u ГАРФ, Ф. 109, с/а, оп. 1. д. 367., л. 7:

⁵ St'u ГАРФ, Ф. 109, с/а, оп.1. д. 145., л. 12:

¹ St'u Айрапетов О., Внешняя политика Российской империи 1801-1914, М. 2006, с. 238-239:

² St'u ГАРФ, Ф. 109 с/а4а, д. 405, л. 1:

³ St'u Цимбаев Н. И., И. С. Аксанов в общественной жизни пореформенной России, М. 1978., с. 109:

հական ազգային-ազատագրական շարժումը մշտապես ջերմ աջակցություն էր ստանում Արևմուտքում: Այս ամենն ըստ Սոլովյովի ուներ մեկ նպատակ՝ թուլացնել Ռուսաստանը և բաժանել սլավոնական աշխարհը: Սոլովյովն անգամ զարմանում է լեհերի ապերախտության վրա, քանի որ ըստ նրա, Լեհաստանի մի մասն ընդգրկվելով կայսրության կազմում՝ փրկվեցին գերմանացումից: «Ավագ եղբոր նկատմամբ» ատելություն սերմանողներին նա փնտրում է լեհ հոգևորականության և շլախտայի մեջ¹:

Այս նույն տեսակետն է հուլովում նաև համասլավոն Ն. Յա. Դանիլսկին: Նա Լեհաստանը համարում էր սլավոնական ընտանիքի վտանգավոր անդամ, երկիր, որն ունեցել է ոչ կարևոր պատմություն: «Լեհաստանը սլավոնական այն երկրներից միակն էր, որ արևմտյան հոգևոր արժեքներն ընդունեց առանց պայքարի և դրանք յուրացրեց»²: Ըստ Դանիլսկու Ռուսաստանը անհրաժեշտության դեպքում պետք է դիմի ռազմական միջամտության՝ թույլ չտալով Լեհաստանին ընկնել Գերմանիայի ազդեցության տակ, որի վտանգն էլ նրա անկախությունն էր: «Եթե Լեհաստանը ձեռք բերի անկախություն, անկասկած կդառնա հեղափոխական խարդավանքների կենտրոն, որոնք կուղղվեն դեպի Ռուսաստանի արևմտյան նահանգները»³: Այսպիսով, Լեհաստանի անկախության ձգտման դեմ պայքարելով՝ համասլավոնականները կանխում էին հեղափոխության վտանգը:

Ռազմական գործիչ, համասլավոն Ռ. Ֆադեևը գտնում էր, որ լեհական խնդիրը կապված է սլավոնական հարցի հետ: Ըստ Ֆադեևի լեհական հարցը թշնամի երկրորդները սրի նման պահել են ձեռքերում, որպեսզի հարկ եղած դեպքում խոցեն Ռուսաստանին: Նա Լեհաստանը դիտարկում է որպես կամուրջ Ռուսաստանի և սլավոնական ժողովուրդների միջև, ուստի Արևմուտքը փորձում է ամեն կերպ շիկացնել իրավիճակը: Լարված մթնոլորտի առկայությունը Լեհաստանում Արևմուտքի գլխավոր զենքն է⁴:

Ռուսական ներքաղաքական կյանքում կային գործիչներ, որոնք տրամազօրեն հակադիր կարծիքի էին, ինչի հետևանքով էլ նրանց գործունեությունը հայտնվել էր պետական հատուկ մարմինների ուշադրության կենտրոնում: Այդ գործիչներն էին վտարանդիության մեջ գտնվող Ա. Ի. Գերցենը, Ն. Պ. Օգարյովը և Մ. Ա. Բակունինը:

Ա. Գերցենը և Մ. Բակունինը բավական ոգևորված էին Լեհաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններով: Նրանք 1863 թ. սկզբին Լոնդոնում Ն. Օգարյովի և Ջ. Մաձինիի հետ միասին հիմնեցին Կենտրոնական կոմիտե, որը պետք է հրատարակեր «Слово» թերթը: Իսկ Բակունինին տրամադրվեց 60 հազար ֆրանկ՝ զենք գնելու և լեհ ապստամբներին ուղարկելու համար⁵:

Ռուսական իշխանությունները խիստ անհագստացած էին վտարանդիության մեջ գտնվողների գործունեությունից և ուշիուշով հետևում էին նրանց գործունեությանը: 1863 թ. գարնանը Լոնդոնում ստեղծվեց ռուս-լեհական կոմիտե կոմս Ջամոյսկու և իշխան Չարտորիժսկու գլխավորությամբ: Այս կոմիտեին անդամակցում էին նաև Գերցենը, Օգարյովը և վտարանդիության մեջ գտնվող մի շարք ռուս ազնվականներ,

որոնք համագործակցում էին Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների հետ: Նպատակն էր օժանդակել լեհական ապստամբությանը¹:

Նրանք լեհական հարցի և ընդհանրապես ազգային հարցի լուծումը տեսնում էին համասլավոնական միության ստեղծման մեջ: Այս միությունում բոլորը պետք է լինեին իրավահավասար և պաշտպանեին սլավոնների շահերը: Սակայն այստեղ Ա. Գերցենի և Մ. Բակունինի հայացքներում նկատվում են որոշակի տարբերություններ: Եթե Գերցենն այս ամենի արդյունքում տեսնում էր հեղափոխության սոցիալական բնույթը և տնտեսական գործոններին էր մեծ տեղ հատկացնում², ապա Բակունինը ավելի շատ հակված էր տեսնել լեհերի ազգային իղծերը կատարված³ և կտրակա-նապես դեմ էր համասլավոնական միությանը, այդ թվում և Լեհաստանի ռուսակա-նացմանը⁴:

Ա. Գերցենը լեհերի պայքարը օգտակար էր համարում նաև Ռուսաստանի համար: Դիմելով ռուս ժողովրդին՝ նա կոչ է անում. «Միավորվեք լեհերի հետ մեր և նրանց ընդհանուր ազատության համար, Ռուսաստանը կքափի իր մեղքերը, և մենք հպարտորեն ու գորովանքով մի օր աշխարհին կհայտարարենք. Լեհաստանն առանց մեզ էլ չէր փոփ, սակայն մենք թեթևացրինք նրա ծանր պայքարը»⁵: Ըստ Գերցենի ռուսական իշխանությունները և Լեհաստանի, և Ռուսաստանի հեղափոխականների դեմ նույն մեթոդներով են պայքարում⁶:

Այսպիսով, 19-րդ դարի 60-ական թվականների սկզբին լեհական ապստամբության շնորհիվ Ռուսական կայսրությունում ազգային հարցը հասարակության լայն շերտերի քննարկման առարկա էր դարձել: Մի կողմից՝ ռուսական հասարակության մեջ գլուխ էր բարձրացնում համասլավոնական մեծապետական գաղափարախոսությունը, որի նպատակն էր ձուլել կայսրության տարածքում և նրա սահմաններից դուրս ապրող սլավոն ժողովուրդներին ռուս ազգի հովանու ներքո, մյուս կողմից՝ այդ ժողովուրդների պայքարն էր իրենց ինքնությունը պահպանելու համար: Առաջին խոշոր գաղափարական բախումը այս հարցերի շուրջ տեղի ունեցավ լեհական հարցի համատեքստում: Անգամ առաջադեմ հայացքներ ունեցող մտավորականները և հասարակական գործիչները Լեհաստանը պատկերացնում էին միմիայն կայսրության սահմանների տարածքում և լեհական հարցի լուծումը տեսնում էին Լեհաստանի ռուսականացման և լեհ ժողովրդի ձուլման մեջ: Միաժամանակ գոյություն ունեին ավելի սթափ մտածող գործիչներ, որոնք բնակվելով կայսրության սահմաններից դուրս՝ պաշտպանում էին անկախ պետականություն ունենալու լեհ ժողովրդի իրավունքը:

Микаел Мартиросян, Айк Григорян. Польский вопрос и панславизм в России в начале 19-го века 60-х годов - Во второй половине 19-го века в Российской империи укоренялась шовинистская и националистическая идеология панславизма. В 1867 г. Общество любителей естествознаний организовало Всероссийскую этнографическую выставку и одновременно создало съезд славянских народов, который проводился под непосредственным покровительством правительства. На Санкт-

¹ Տե՛ս Соловьев С. М., նշվ. աշխ., էջ 185:

² Данилевский Н. Я., նշվ. աշխ., էջ 304:

³ Նույն տեղում, էջ 378:

⁴ Տե՛ս Фадеев Р. А., Собрание сочинений. Наш военный вопрос. Восточный вопрос. т. II, часть 2. СПб. 1889, с. 281:

⁵ Տե՛ս ГАРФ, Ф. 109, с/а, оп.1. д. 138., л. 1:

¹ Տե՛ս ГАРФ, Ф. 109, с/а, оп.1. д. 145., л. 11-12:

² Տե՛ս Герцен А. И., Собр. Соч., М., т. 16, 1959., с. 250:

³ Бакунины М. А., Избранные сочинения в 5-ти т., т. 3, Пгр., 1920., с. 62.

⁴ Նույն տեղում, էջ 41:

⁵ Герцен А. И., Собр. Соч., т. 12., с. 93:

⁶ Տե՛ս Герцен А. И., Собр. Соч., т. 17., с. 26:

Петербургском съезде в знак протеста не участвовали поляки, у которых в памяти были свежие воспоминания о подавлении восстания 1863-1864 гг. В начале 60-х годов 19-го века благодаря польскому восстанию в Российской империи национальный вопрос стал предметом обсуждения для широких слоев общества. Даже интеллигенция с прогрессивными взглядами Польшу представляла только в территории империи и в ассимиляции польского народа. Но одновременно существовали более трезвомыслящие деятели, которые проживая за границей империи, защищали права польского народа иметь независимую государственность.

Michael Martirosyan, Hayk Grigoryan. Polish question and Pan-Slavism in Russia at the beginning of the 1860's - In the second half of the 19th century the ideology of chauvinism and nationalistic Pan-Slavism was rooted within Russian Empire. In 1867, the Society of Natural science lovers of Russia organized all-Russian ethnographical exhibition and also the meeting of Slavic peoples that was held under the aegis of the government.

The Polish people refused to participate in St. Petersburg meeting as they kept in mind the cruel pressure of the rebellion of 1863-1864. In the beginning of 1860's the national problem in Russia became a discussion issue for wide public due to Polish rebellion.

Even intellectuals and public figures with advanced views could imagine Poland only within the frames of the Empire. The salvation of Polish problem was also seen in the russianization of Poland and assimilation of Polish people. At the same time, there were sober-minded figures, who lived out of the Empire borders and defended the right of the Polish people to have an independent state.